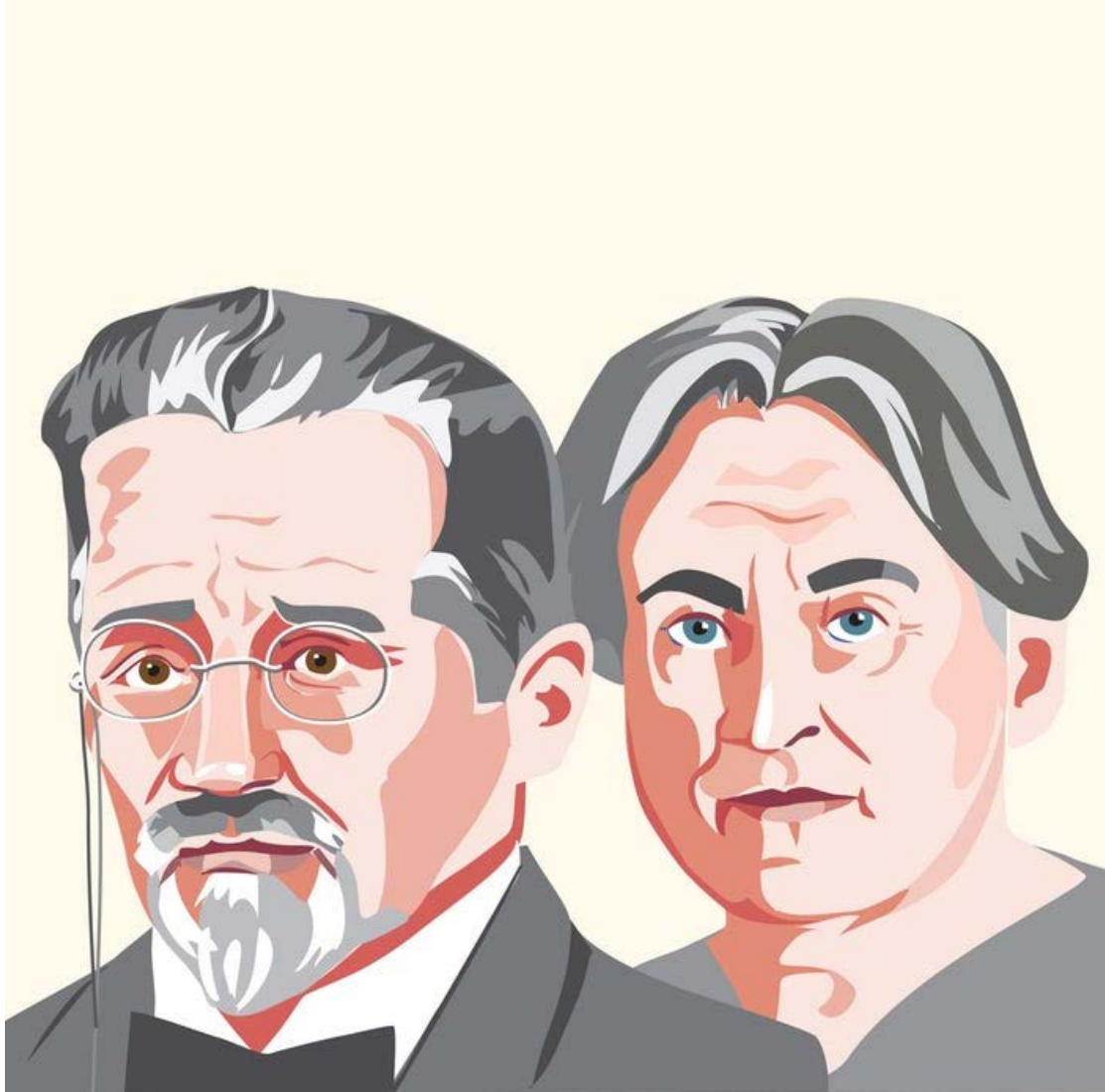

זהר שביט

מפני שהוא למעלה מכוח בן יהודה אחד

תיק של מכתבים ששכבו למעצבה במשך שנות דור בארכיון "אליאנס" בפאריס, רובם בצרפתית, חלקם בגרמנית ובעברית, מספרים את מסע התלאות שעברו מחיה הלשון העברית אליעזר בן יהודה להשגת מימון לפרסום המילון העברי שלו. למרבה האירוניה מי שתמך לבסוף במפעל הענקים הזה היו ארגונים לא־ציוניים, שעה שבחוגי האינטליגנציה הציונית זכה בן יהודה ליחס מזלזל. השבוע מלאו מאה שנה למותו של בן יהודה

"אינני בקיאה מספיק בשפה הצרפתית בשביל לומר לך כמה קשה משימתי ובאיזו סכנה אני סבורה שהמילון נתון. אם ימות מר בן יהודה לפני שישלים אותו, הוא ייקח אתו לקבר את כל

האוצר שנאסף בכל־כך הרבה יזע, עמל והקרבה במשך רבע מאה. האמן לי דבר אחד, מר ביגאר היקר, צריך למהר, כמו שאומרים בעברית: יפה שעה אחת קודם!"

כך כתבה חמדה בן יהודה בצרפתית ב-3.6.1907 למזכיר חברת כל ישראל חברים (כי"ח) ז'אק ביגאר והפצירה בו לקבל בדחיפות החלטה בנוגע לתמיכה של כי"ח בפרסום מילון הלשון העברית, שאם לא כן עלול בן־זוגה אליעזר בן יהודה למות לפני שישלים את המלאכה. באותו יום פנתה בקריאה נרגשת נוספת לנשיא כי"ח נרסיס לָוֶן לחבור לחברת "עזרה" של יהודי גרמניה ולסייע בהבאת העבודה על המילון לידי גמר, והתריעה על הצורך למהר ולפעול כדי שהאוצר הזה לא יילך לאיבוד: "צריך להזדרז ולאפשר את הבאת הדברים לידי פרסום, והיצירה תינצל ותהפוך לאחד האוצרות של העם היהודי ושל המדע."

הקריאה הנואשת של חמדה היתה רק פרק אחד במסע התלאות שעברו אליעזר בן יהודה ורעייתו חמדה בניסיונם להשיג הכרה באחד המפעלים החשובים של תחיית הלאומיות העברית, הלא הוא "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה", שזכה לימים לכינוי "מילון בן יהודה", ולא פחות מכך, להשיג מימון להשלמתו. לאורך כל הדרך נדרשו להתדפק על דלתות של נדבנים וארגונים לא־ציוניים משום שהארגונים הציוניים וההנהגה המדינית והתרבותית של היישוב התנגדו למפעל הזה, התייחסו אליו בזלזול ואף הערימו עליו קשיים. כך קרה שנדבנים יהודים וארגונים יהודיים לא־ציוניים כמו כי"ח ו"עזרה", ארגונים ששמו להם למטרה לקדם בארץ ישראל את התרבות הלא־עברית, הצרפתית או הגרמנית, הם שתמכו ביצירת המילון. תמיכתם נבעה לא ממניעים לאומיים־ציוניים אלא מפני שביקשו להעשיר את מדף הספרים היהודי ביצירה מונומנטלית שתאצור את ההיסטוריה של הלשון העברית לדורותיה, בדומה למילונים ההיסטוריים האחרים שנוצרו באירופה במאה ה-19.

הדימוי של אליעזר בן יהודה נחקק בתודעה הציבורית במידה רבה הודות לרומן של דבורה עומר והשיר של ירון לונדון שתיארו כיצד הוקרב בנו איתמר למען שיגעון העברית של אביו ואת בן יהודה עצמו כ"יהודי מבדח" ש"בדה" מלים מ"מוחו הקודח". לבן יהודה אכן היה מוח קודח, אבל יהודי מבדח הוא לא היה כלל ועיקר. אישיותו המורכבת והתובענית גררה אותו במהלך חייו למעורבות בסכסוכים רבים והקימה לו אויבים רבים.

קורות המסע המפרך אל כתיבת המילון והוצאתו לאור, שנסותרו מהמחקר עד לאחרונה, נודעו זה מקרוב בזכות הגילוי של תיק מכתבים ששכב למעצבה בארכיון כי"ח בפאריס. המכתבים, שעניינם פרשת המילון, רובם בצרפתית וחלקם בגרמנית ובעברית, נשמרו רק בחלקם, וברוב המקרים נשמרו רק טיוטות שאת חלקן קשה עד בלתי־אפשרי לפענח. ובכל זאת מאפשרים המכתבים לשחזר חלק גדול מסיפור יצירתו של המילון, ובעיקר לחשוף את המאמץ האינטלקטואלי והלמדני העצום שהושקע בו ואת המאמצים הלא־נלאים של בני הזוג לגיוס המשאבים הכספיים שנדרשו כדי להוציא לפועל את המפעל רב ההיקף של 17 כרכי המילון, כולל המבוא הגדול. המכתבים גם מאפשרים לנכש טעויות ואגדות, ובעיקר להאיר את פועלו ההרואי של בן יהודה לא רק בהפיכת הלשון העברית לנכס הלאומי החשוב ביותר של היישוב היהודי אלא גם ביצירת המפעל המילונאי העברי המדעי הראשון בארץ ישראל.

ראשית המילון היתה צנועה בהרבה מסיומו המונומנטלי. בן יהודה פירסם תחילה טורים של ערכים מילוניים בשמונה מגיליונות עיתונו "הצבי" ורק מאוחר יותר החליט להוציא לאור מילון שימושי שיסייע לדוברי העברית שחסרו להם מלים רבות. כשחיפש מקורות כספיים שיאפשרו לו להתמסר לכתיבתו פנה תחילה לאישים בתנועה הציונית, ובהם מנחם אוסישקין ואחד העם, וכשלא נענה החליט לפנות לארגונים לא־ציוניים, ובהם כי"ח ו"עזרה". אלה ניאותו לתמוך בעבודתו על המילון בתנאי שטובי המומחים בתחום יבדקו את הערכים במילון ויחוו דעה על ערכם המדעי.

6503

Jerusalem
Ben-Chouwa.

N°

-8 MARS 1906

Le C^o est de l'allemand, après avoir examiné
 la demande que v. lui adressez par v. lettre du
 24 Schabat, a décidé de ^{Maintenant} ~~vous~~ ^{pas} ~~vous~~ ^{se} ~~se~~
 la fin de l'année 1906, l'alloca-
 tion ~~est~~ ^{est} ~~pour~~ ^{pour} ~~la~~ ^{la} ~~dernière~~ ^{dernière} ~~fois~~ ^{fois},
 une somme de fr. 500 qui avait été accordée.
 Toute demande ultérieure ~~serait sans objet~~ ^{est sans objet}
 N. prions M. Antebi de v. verser le
 montant du 1er trimestre, soit fr. 125.

Mais cette allocation ~~serait sans objet~~ ^{est sans objet}
 ne peut ~~être~~ ^{être} ~~prolongée~~ ^{prolongée} ~~en~~ ^{en} ~~raison~~ ^{raison} ~~de~~ ^{de} ~~la~~ ^{la} ~~fin~~ ^{fin} ~~de~~ ^{de} ~~l'année~~ ^{l'année} ~~1906~~ ¹⁹⁰⁶
 et ~~il~~ ^{il} ~~ne~~ ^{ne} ~~peut~~ ^{peut} ~~être~~ ^{être} ~~prolongée~~ ^{prolongée} ~~en~~ ^{en} ~~raison~~ ^{raison} ~~de~~ ^{de} ~~la~~ ^{la} ~~fin~~ ^{fin} ~~de~~ ^{de} ~~l'année~~ ^{l'année} ~~1906~~ ¹⁹⁰⁶

~~Je n'en accorde et~~
~~ne saurais être~~
~~accordé à prolongation~~
 Je les

כך, לאחר שהכין ערכים לדוגמה, פנה בן יהודה למלומדים מהשורה הראשונה בירושלים ובאירופה, בעיקר בגרמניה, צרפת והונגריה, ובהם הפרופסורים וילהלם בכר, אברהם ברלינר, איגנץ גולדציהר, משה גסטר, אדואר דורם, גוסטף דלמן, ישראל לוי, רודולף קיטל וסמואל קראוס, וביקש מהם לחוות דעה על דוגמאות של ערכים ששלח להם. המלומדים בעלי המוניטין כתבו חוות דעת, כולן חיוביות ורובן נלהבות. בעקבות השיח שלו עם המלומדים החליט בן יהודה לשנות את האופי של המילון ממילון שימושי למילון היסטורי-מדעי, כפי שהעידה חמדה בן יהודה באותו מכתב בהול ששלחה לנרסיס לוון:

"מר בניהודה סיים זה עתה את מילונו והוא שלם. אין לו עוד מה להוסיף אחרי שמיצה את כל הספרות העברית מן התנ"ך ועד ימינו. המילון הזה, שהוחל בו לפני 25 שנים בתור ספר עממי, הוסב בידי בניהודה, לבקשה חוזרת של אנשי מדעי רבים שכלי עבודה זה חסר להם לחלוטין, ליצירה מדעית. כדי להשיג מטרה זו הוא בחן את כל הספרות המדעית העברית והיהודית במשך ארבעים השנים שחלפו, וכן את כתבי היד בספריות לונדון, ברלין, מינכן, פאריס, פרמה, פירנצה וכדומה. החומר בכרטיסיות נבדק בידי הגורמים המוסמכים ביותר בתחום: פרופ' גולדציהר, פרופ' בכר, פרופ' בלאו, פרופ' דלמן וכדומה, וכולם בלי יוצא מן הכלל קבעו שהיצירה היא בעלת ערך מדעי רב."

חוות הדעת של טובי המומחים עמדו בניגוד מוחלט להתייחסות הקרירה, האדישה ואפילו העוינת של ההנהגה התרבותית הציונית, שנקבעה במידה רבה על-ידי לא אחר מאשר חיים נחמן ביאליק. לא ברור ממה נבע יחסו העוין של ביאליק. ייתכן שהיתה כאן מידה של צרות עין, שהרי גם ביאליק עצמו חידש לא מעט מלים בלשון העברית, אף כי במספר קטן בהרבה מחידושיו של בן יהודה. ביאליק לא רק מתח ביקורת חריפה על חידושי הלשון של בן יהודה אלא התנגד באופן עקרוני ונחרץ ליצירתו של מילון על-ידי אדם אחד, וזאת למרות שוודאי הכיר את התקדימים ההיסטוריים של המילון של אמיל ליטרה הצרפתי והמילון של האחים יאקוב ווילהלם גרים. בנוסח הראשון של מאמרו "חבלי לשון", שהתפרסם ב"השילוח" בשנת תרס"ח, סמוך לצאתו לאור של הכרך הראשון של מילון בן יהודה ב-1908, והושמט מאוחר יותר מכל כתביו, סיכם ביאליק בפסקה נוקבת אחת את ביקורתו ממעיטת הערך והכמעט-אכזרית על מפעלו של בן יהודה: "מפני שהוא למעלה מכוח בן-יהודה אחד."

גם ב-1932 (תמוז תרצ"ב), עשר שנים לאחר מותו של בן יהודה ולאחר שכבר ראו אור שמונת הכרכים הראשונים של המילון וחשיבותו הרבה של המפעל היתה ברורה, עדיין כתב ביאליק בביטול על המילון וקבע: "אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת". בדומה, גם תגובתו של רבניצקי, ידימינו של ביאליק, היתה מבטלת, וזאת אף שלא ראה כלל את הנוסח המודפס של המילון אלא רק את כתב היד שלו. במכתב למפיץ הספרים מרדכי קרישבסקי (אזרחי) קבע קטגורית: "לפי דעתי עוד לא הגיע הזמן לערוך מילון כזה."

לא קשה להבין מכאן את הייאוש הקשה שאחזו בכך בן יהודה בשל הקשיים אתם נאלץ להתמודד ואת חששו לגורל המילון כפי שביטא אותם במכתבו לפרופסור בכר: "יאמין נא לי ידיד נכבד, כי יש רגעים שאני בא לידי ייאוש נורא, ופעמים גם לטירוף דעת, ואז קצף נורא ממלא את נפשי, ומוכן אני כמעט ברגעים הנוראים האלה לשרוף את כל החומר שיש בידי ולהחריבו

לבלתי יישאר ממנו זכר, הואיל ואין אני רואה כל יכולת לעבוד עוד להקים את הבניין הנהדר שחלמתי. בקוצר רוח אחכה ואיחל לתשובתו. יציל נא אדוני את המפעל הזה מאבדון."

בן יהודה קבל על עומס העבודה הרב וציין שלא היו לו אמצעים להסתייע בעוזרי מחקר לצורך העתקה לכרטיסיות של החומרים השונים הנוגעים לערכי המילון, שמספרן כבר הגיע, לפי מכתבו לביגאר מפברואר 1906, לכחצי מיליון. אבל, למרבה המזל, בן יהודה לא נרתע והמשיך לעמוד יום וליל מול דוכן הכתיבה שלו, איש קטן וחולני "שאפסו כוחותיו אחרי שעמל 25 שנים בעבודת פרך מארבע בבוקר ועד חצות", כפי שסיפרה חמדה בן יהודה במכתב לנרסיס לוון.

Hilfsverein der Deutschen Juden.²

Berlin. D. 9. 5. 07.

Copie

Sehr geehrte Frau ^{111. 11111 7} ~~111. 11111 7~~

Hierdurch erlaube ich mir Ihnen mitzuteilen, dass unser geschäftsführender Ausschuss in seiner letzten Sitzung beschlossen hat eine Bewilligung zur Fertigstellung des Wörterbuches Ihres Gemahls zu gewähren. Es soll für jeden fertig gestellten und uns übergebenen Druckbogen bis auf Widerruf Mk. 20.— gezahlt werden mit der Auflage dass nicht mehr als Mk. 1000.— pro Jahr auf diese Weise zur Herausgabe gelangen.

Wir nehmen mit grösster Befriedigung davon Kenntnis, dass auch der Herr Präsident der Alliance Israelite Universelle sich bereit erklärt hat, das Werk Ihres Gatten zu unterstützen

In vorzüglicher Hochachtung
Nathan

על התחושה שהשעה דוחקת וכי יש לגשת בהקדם להדפסת המילון מעידה הלשון הסוערת, ההיסטרית כמעט, של המכתבים ששיגרה חמדה בן יהודה לפאריס ולברלין ביוני 1907. ייתכן שחמדה ניסתה לדחוק בחברת "עזרה" ובכ"ח לקבל החלטה על מימון המילון גם מפני שביקשה להיחלץ מתנאי הדוחק שבהם חיו, אבל אין ספק שתחושת הדחיפות נבעה, לפחות בחלקה, מחרדה אמיתית לבריאותו של בן יהודה שהלכה והתדרדרה.

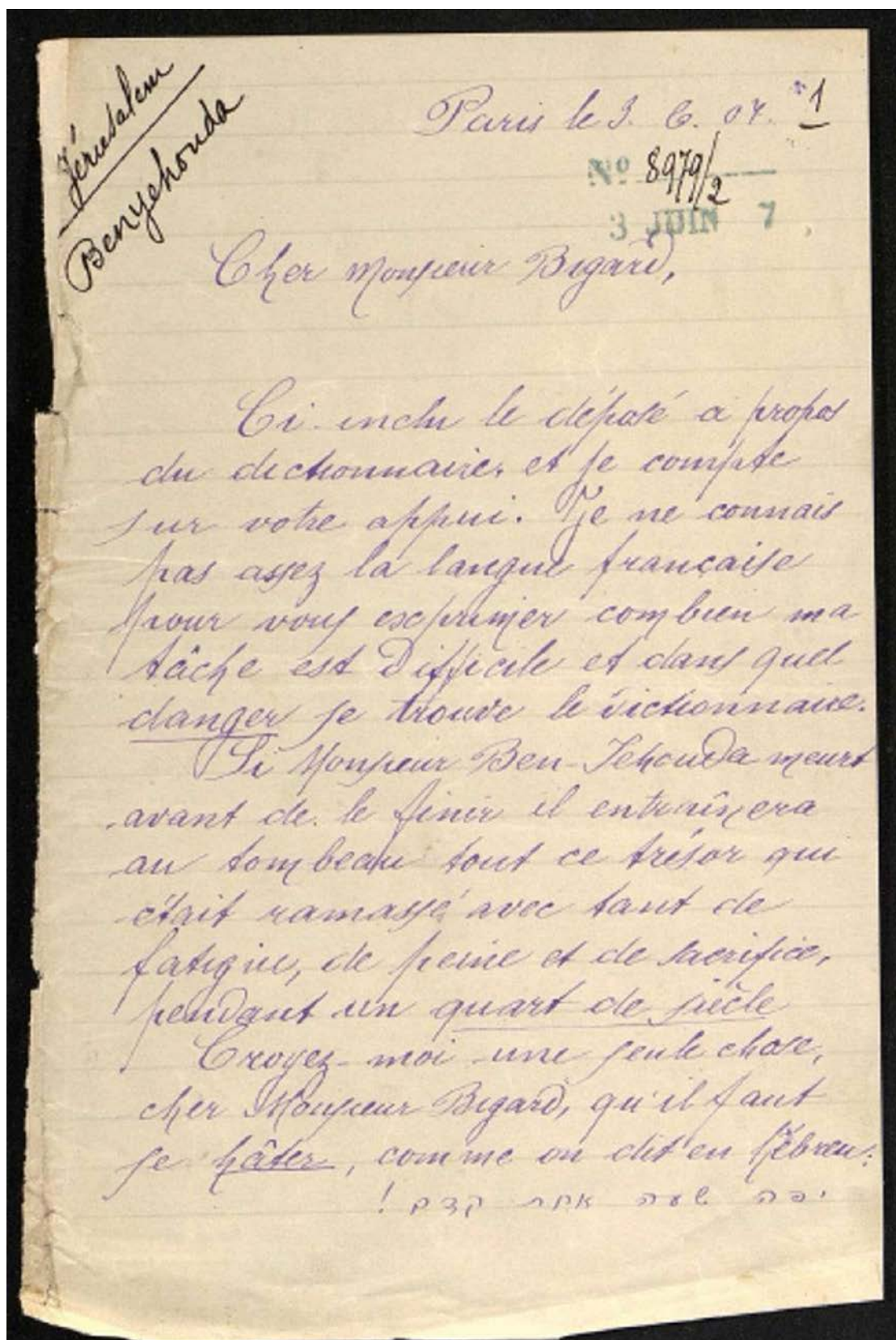
בסופו של דבר חברו כאמור שני הארגונים, "עזרה" בברלין וכ"ח בפאריס, להוצאת המילון לאור, ובזכות שיתוף הפעולה ביניהם נראה היה שהכל מוכן לפרסום. ב-8.12.1908 התפרסמה ב"הצבי" מודעה שבישרה על צאתו לאור של הכרך הראשון של המילון "בבית הוצאת הספרים הגדול של פרופ' לנגנשיידט". הוצאת לנגנשיידט היוקרתית בברלין, שהתמחתה בהוצאה לאור של מילונים, דחתה תחילה את פנייתה של חמדה בן יהודה, וכאשר הסכימה לבסוף להוציא לאור את המילון הציעה חוזה לא נוח שתבע מהזוג לא רק לעמוד בלוח זמנים נוקשה אלא גם לשאת במימון הדפסת הכרכים.

חמדה היתה אולי מודעת למשמעויות הכספיות שהתחייבה להן בחוזה אבל הסכימה לתנאיו, אולי בגלל תחושת הזמן הדוחק, בצירוף ההבנה שלא יצליחו למצוא מו"ל אחר. היא חתמה על החוזה בתקווה שיצליחו להתגבר על הקשיים ושימצא להם פתרון, והעיקר שהמילון יראה אור. בספרה "המלחמה עם השטן", שכתב היד שלו נמצא בארכיון הציוני המרכזי, כתבה חמדה: "לבי מלא חרדה, ואיני יכולה לומר לאיש אפילו לא להילדים באשר התחייבתי". הזוג בן יהודה, ובעיקר חמדה, נאלץ מכאן ואילך להשקיע מאמץ רב בגיוס כספים להשלמת מימון ההדפסה של כל אחד ואחד מכרכי המילון, וממכתבה של חמדה לפרופסור בכר מ-26.6.1907 עולה שמאמצייהם החלו לשאת פרי.

לפרק זמן קצר נדמה היה שבני הזוג הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה, אבל מהר מאוד התברר שעדיין לא שוריינה התמיכה הכספית שנדרשה על-ידי לנגנשיידט לצורך הוצאתם לאור של יתר כרכי המילון. ואמנם במשך כל השנים עד למותו של בן יהודה ב-1922, וגם לאחר מותו, נמשכו הניסיונות לגייס את המימון הנדרש. לפי מכתבה הכועס, המריר והסרקסטי של חמדה למזרחן א"ש יהודה מתחילת 1910 הם נותרו ללא מקורות הכנסה ונאלצו לשלוח את ילדיהם לאחיה של חמדה בשווייץ מפני שהגיעו לחרפת רעב: "אבל יבוא יום ויידעו כי בן יהודה הביא גם הקורבן הזה: נפרדנו מילדים אשר אהבנו יותר מנפשותינו, נפרדנו מפני שלא היה לנו לחם להאכיל אותם! [...] שילמנו להעוזר בעד שלוש המחברות. והלאה? הירצה פרופ' ורבורג כי נלך לגנוב לתשלומי המחברות הבאות? [...] נילחם! במלחמה כמו במלחמה, כל עוד בעורקינו יש טיפה של דם! ענו את בן יהודה, כולכם, כמה שתוכלו!"

באותם ימים כמעט ונואש בן יהודה מהמילון. לא"ש יהודה סיפר במכתב מ-10.7.1910 שחיכה לשווא לכספים שהובטחו לו וכבר חשש שייאלץ להרים ידיים: "איך שהוא, לא ידעתי מה אעלה, וכבר בא לי תלגרם מהגברת בן יהודה מן־רסואה שאשליך הכל ואבוא שמה, ונגמר עניין החלום הרע הזה של המילון". המצב הוחמר עוד יותר לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה וקטעה את המשך הוצאת המילון למשך יותר מעשר שנים. בן יהודה עזב את הארץ

לארצות הברית וחזר אליה רק ב-1919. כרטיסיות המילון נותרו בארץ והוא התפנה לכתוב באותן שנים את המבוא הגדול.

מכתב מתמדה בן יהודה אל מזכיר כ"ח ז'אק ביגאר 3.6.1907 צילום: ארכיון כ"ח

בן יהודה זכה לראות בחייו את חמשת הכרכים הראשונים של המילון, שראו אור ברציפות, והספיק להכין לדפוס את הכרך השישי ולהשלים את כתיבתו של הכרך השביעי. לאחר מותו ראו אור בברלין הכרכים השישי, השביעי והשמיני. אמהות הדפוס של הכרך התשיעי הועברו מגרמניה לארץ והוא ראה אור ב-1939. התגייסותו האצילית של פרופסור נפתלי הרץ טור-סיני איפשרה את המשך הוצאת כרכי המילון, ושני הכרכים האחרונים, ה-15 וה-16, ראו אור ב-1959.

רק לימים זכה המילון להכרה והוקרה כאחד הנכסים החשובים של התרבות העברית הלאומית, כפי שאפשר לראות לא רק מהנצחתו של בן יהודה בארץ אלא גם מהתגייסותו המאוחרת של ההסתדרות הציונית העולמית, הסוכנות היהודית לארץ ישראל וההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל להוצאת המהדורה העממית של המילון.

תודתי לאנשי הספרייה והארכיון של כי"ח בפאריס ז'אן קלוד קופרמינץ וגילה קופר על סיועם הרב, לעמנואל הלפרין ולז'אן לוק עלוש על עזרתם העצומה בפענוח המכתבים ובתרגומם, ולרן קלדרון על עזרתו הרבה בהכנת המאמר.